

תוכן העניינים

7 בפתח האוהל.

שער זכרונות ורישומים

11 תולדות משפחת שניאורזאהן.

30 זיכרונות מחסידות חב"ד.

39 ה'צמח צדק' והממשלה הרוסית.

48 עיירת ליובאוויטש.

58 זיכרונות מליובאוויטש.

66 זיכרונות משיבת ליובאוויטש.

88 שיטת חב"ד ושיבת ליובאוויטש.

103 העיירה נעוול.

112 זיכרונות על נעוול מימי נעורי.

120 מעשיות חב"דיות.

125 ואני בגולת סיביר.

136 אשא דעי למרחוק.

שער הרבנים והחסידים

143 רבי אברהם שיינעס, גאון חסיד וחתנא דבי נשיאה.

152 החסיד ר' חיים דובער, גבאי משרת כ"ק אדמו"ר ה'צמח צדק'.

156 החסיד ר' שמעון שמרלינג, ממייסדי הישוב בחברון.

171	החסיד ר' שניאור זלמן פלסר.
174	הגאון החסיד ר' אליהו עבער.
186	הגאון החסיד ר' דב נחמן הורביץ.
189	הגאון רבי אברהם חיים דוד סופר
193	הגאון החסיד ר' שניאור זלמן מלובלין.
203	החסיד ר' חיים יצחק בונין.

בפתח האוהל

בתודה ושבח להשי"ת הנני בזה להוציא לאור את החלק השלישי בסדרת הספרים "אהלי ליובאוויטש". חלק זה מהווה המשך לשני החלקים הקודמים שעסקו בזיכרונות ומעשיות אודות דברי ימי חב"ד וגדולי החסידים.

בחלק הנוכחי מובאים אוצר רשימות, זיכרונות ותעודות על דברי ימי חסידות חב"ד בכלל, וזיכרונות משיבת 'תומכי תמימים' בליובאוויטש בפרט, כמו גם אוצר רשימות וזיכרונות על חסידים ואנשי מעשה.

*

מן המפורסמות הוא אשר דברי ימי החסידות בכלל, ודברי ימי רבותינו הק' תופסים מקום של כבוד אצל חסידי חב"ד. רבותינו נשיאינו נהגו לספר מעשיות רבות אודות החסידים, ושדלו את החסידים להעלות את זיכרונותיהם עלי כתב.

תודה לה', וזכיתי אשר בתוך ביתי הקמתי קומה שלמה לספרי' רחבה, ובה אלפי ספרים חדשים גם ישנים. בספרי' זו מצויים בין היתר, ספרים רבים שאין ידי הכל ממשמשים בהם. באלפי ספרים אלו מצויים עשרות פנינים, מעשיות ורשימות של זיכרונות שאינם מובאים בספרות החב"דית המובהקת, כך שמעשיות וזיכרונות אלו אינם ידועים כליכך בין חסידי חב"ד.

בכדי לקיים את רצונם הק' של רבותינו נשיאינו לפרסם את הזיכרונות ברבים ובפרסום, החלטתי לערוך ליקוט רחב של כל אותם זיכרונות ולכנס אותם כאן לפונדק אחד, בצורה ערוכה ומסודרת.

כאן המקום להבהיר שזיכרונות אלו, חלקם הגדול, נכתבו בידי אנשים שאינם מוגדרים כחסידים מן המניין, ולכן ייתכן שמידת מהימנותם או תיאורם אינו הולם בצורה מוחלטת את ההווי החסידי, והם לא שמרו ודייקו בכל פרטי הדברים.

כיון שכך, הרי שמטרת הדפסה זו היא רק להנגיש את הזיכרונות והרשימות, שכן כל חסיד שוחר לידע ופירוורי מידע על הווי עיר חסידית ומנהגי'. תיאורים אלו מספקים

אשנב לתוך חיי החסידים והתמימים, אולם בסופו של דבר, רצוי לחקור היטב בפרטי הדברים ולדעת לברור את התבן מהבר.

*

ברצוני להודות להרה"ת ר' אברהם גולדשמיד שי', אשר עזר לי רבות בעריכתו של ספר זה. תהא משכורתו שלמה מאת ה'.

אלי' יוחנן גורארי'
ראש המכון

כ"ד סיון תשפ"ב
יום היא"צ של חמי הרה"ח ר' דוד ברוומן ע"ה

זיכרונות מליובאוויטש⁵

...למחרת יום־הכיפורים נסעתי לליובאוויטש. הגעתי בצהריים, וב'אכסניה' חיכו לי שניים מבני עירי, שידעו על בואי ושמעו ש'בטעות' ירדתי ברודניה, וכבר לא הייתה שם עגלה.

אחד מחברי, בן עירי, בעל ידיעות מצומצמות וכן אנשים אמידים ופשוטים, קרא אותי הצידה, והזהירני שלא אספר כי אני ציוני; זה יזיק לי מאד, מאד! הרגעתיו: 'אני צריך לספר - הם יודעים!' ה'אכסניה' הייתה מלאה אורחים. הדירה הייתה מחולקת לחדרים קטנים וצרים, בעצם תאים, קירות־קרשים בלתי מהוקצעים הבדילו ביניהם. בכל תא - שני אורחים. וחדר אוכל גדול למדי במרכזו, שעל שולחנו העגול לא פסק המיחם מלזמזם מעלות השחר עד שעה מאוחרת בלילה. בעל־הבית, אשתו וילדיו היו בהולים וטרודים כל הזמן: האורחים נכנסו ויצאו, יצאו ונכנסו, בשאון וברעש. 'יריד' גדול.

שכני לחדר, היה מיכאל דבורקין: סוחר־יערות, שגם בחיצוניותו הנאה וגם בדרך שיחתו, נראה היה אדם מן היישוב, מעורב עם הבריות, מקפיד על צורה גאה ובעל מחשבה. לפי חזונו הוא נראה אברך כבן שלושים, ובאמת היה בחור רווק, קרוב לעשרים וחמש. היה קודם חסיד קופוסט. ועכשיו בא בפעם הראשונה לליובאוויטש.

הוא החליט לחסל את עסקיו, 'להקפיא' אותם לחצי שנה - כדי לישב בזמן הזה בחצרו של הרבי, 'לקבל' אותו על עצמו. שוחחנו רבות. בראשונה ברמזים ואחרי־כן בגלויות. שוחחנו באותו לילה ובכל ימי החג. ישבנו בחדר אחד והתיידדנו.

זכורה לי בייחוד השיחה שלנו על ארץ־ישראל. הוא שמע על ה'ציונות' שלי. 'ראשית כל, אמר מיכאל דבורקין, צריך שארץ־ישראל תהיה בלבו של כל יהודי'. 'כאן' - הוא

5. נכתב על ידי בן־ציון דינור.

בן־ציון דינור (דנבורג) למד בתומכי תמימים' בליובאוויטש כחצי שנה, בשנת תרס"ב. דינור היה סופר והיסטוריון מפורסם.

להלן מועתק מתוך ספרו 'בעולם ששקע: זכרונות ורשומות מדרך חיים', מוסד ביאליק, ירושלים, תשי"ח, עמ' 145-155.

הראה על לבו. זאת היא השאלה! "הרבי מתנגד ליהודים החושבים שהם יכולים לרכוש ארץ־ישראל, כשאינן ארץ־ישראל בליבם".

מצאתי בליובאוויטש מכרים רבים:

מלמדי ר' שמואל גרונוס, שישב פעם בביתנו, מצאתיו כשהיה; הוא קיבל אותי בקרירות, ואף לא השתדל להסוות את אדישותו גם כששמעתי ממנו דברי חסידות בקביעות. פגשתי את השוחט מאורשא, שלמדתי אצלו פעם מסכת פסחים, והוא הקביל פני בדידות; מצאתי שם מכרים מהומל וקרמנצ'וג.

בחמישה החודשים ששהיתי בליובאוויטש, למדתי הרבה... בשורה הראשונה על יד הרבי, בבית־המדרש של הרבי, עמדו על ידו אחיו הגדול - ר' זלמן אהרן - הרזא"ה... בנו של נתן גורארי, אחד האחים גורארי' מקרמנצ'וג, שהיו מפורסמים בעושרם ובחסידותם; על ידם בנו של הרב מפולטאבה - אביו היה רב חסיד ותיק, ודודו, אחי הרב, עשיר מופלג (בזפלו) שהיה לו חלק במכירות הפחם שבפלך יקטרינוסלב.

על ידם, שני בניו של הרב דוד הירש חן מטשרניגוב, שבאו, אומרים, בפעם הראשונה לליובאוויטש - אברהם ומנדל חן, שהיו מפורסמים כ'כוכבים עולים' בשמי החסידות. בצד השני של השורה, ישב אחיו הצעיר של הרבי. מנחם מענדל, ועוד רבנים; החסידים הזקנים והוותיקים, הם 'עמך', מקומם, נראה לי, לא היה קבוע: 'עומדים צפופים ומשתחוים רווחים'...

הרבי אמר חסידות - בפעם הראשונה נודע לי כי דברי החסידות של הרבי הם 'דא"ח' (דברי אלקים חיים) - המאמר היה מיוסד על הפסוק: 'לבבתי אחותי כלה, לבבתי באחת מעיניך' - והיה מוסבר בו גם העניין של 'עין רואה והלב חומד'. היו בו הסברים דקים על היחס בין 'ראיה' של העין לחמדת הלב. הדברים היו מיוסדים על מאמר ב'לקוטי תורה' של האדמו"ר הזקן, רבי שניאור זלמן מלאדי. אחרי המאמר, התאספו רבים בבית המלון שבו התאכסנו בניו של הרב מטשרניגוב, ושם 'חזרו' על המאמר.

העמידו את נוסח המאמר על מתכונתו. גם אני השתתפתי בחזרה, וסייעתי לא מעט להעמדת הנוסח הנכון של דברי הרבי. בגלל דבר זה, זכיתי לתשומת לבו המיוחדת של מענדל חן, בנו הצעיר של הרב מטשרניגוב, שהתפרסם אחרי שנים אחדות כאחד מגדולי הרבנים של חב"ד, היה יד ימינו של הרבי מליובאוויטש, שימש רב בניעז'ין, פלך טשרניגוב, ונהרג על ידי הפורעים בשנת תרע"ט.

ביחוד נחרתה בלבי שיחה אחת ששוחחתי איתו באחד הערבים כשטיילנו קצת אחרי שאביו קרא פרק ראשון ב'תניא' והסביר אותו - זה היה, כנראה, בשעת ביקורו השני שביקר עם אביו בליובאוויטש, באותו חורף. בהסברתו אמר הרב, כי מידת אהבת

ה' משמעותה שאין האדם מסתפק במילוי רצונו של השם יתברך, אלא 'כדרך שהוא משתדל להרבות את רצונותיו של בנו, כדי שיהנה מהתענוג של מילוי הרצון', כך עניינה של אהבת ה', וזו היא הבחינה של תוספת מן 'החול על הקודש', אמרתי למענדל חן, שהרעיון הזה הוא עמוק ונכון; והדברים נזכרים ב'מסילת ישרים'; דומני, ביסודם הם כבר נזכרים אצל ר' יהודה הלוי ב'ספר הכוזרי', אבל הלא המשכילים טוענים על יסוד הרעיון הזה, שכל עניין הדת והאמונה והמצוות מקורן ברצון האנושי, וכופרים בהתגלות ובתורה מן השמים. וכבר אמר אחד מהם, 'שהאדם ברא לו את האלוקים בצלמו ובדמותו' (זאת ידעתי מספרו של מנזיס, 'תולדות האמונות והדתות', בתרגומו של יעקב פרנקל - שעשה עלי בשעתו רושם רב). מענדל חן העיף עלי מבט חריף ואמר: על כגון דא המליצו כבר חז"ל את הפסוק: 'כי ישרים דרכי ה', צדיקים ילכו במ פושעים יכשלו במ'. ושוב העיף בי מבט חריף.

אחרי החג, הוזמנתי אל ר' יוסף יצחק, בנו של הרבי ומנהלה של הישיבה 'תומכי תמימים', שנוסדה על ידי הרבי.

...דודי ר' אליעזר משה כתב לו עלי, והוא נכון להמליץ עלי שיקבלוני כתלמיד בישיבת 'תומכי תמימים', אף כי הוא יודע, שבאתי רק לחודש. כשאמרתי שאני מעוניין ללמוד חסידות, ובנגלה אני מעוניין ב'ירושלמי', העיר לי: 'תלמד מה שצריך ללמוד, מה שהכול לומדים. ואין לך ללכת בדרכים של 'והרא'... כשאמרתי לו, כי אף בטעלז ובקובנא הרשו לי תמיד ללמוד בדרכי אני, וב'ירושלמי' אעסוק בעיקר לשם השוואה ועיון, ואין בדעתי לפרוק מעלי אף חובה כל שהיא המוטלת על כל תלמיד ותלמיד, לא עשה עליו הדבר כל רושם... כמובן אין הוא מתנגד שאעיין ב'ירושלמי', אבל עלי יהיה הרבה לשנות מהרגלי ודרכי, ואין לי לסמוך יותר מדאי על ש'כך נהגתי'. תמהתי; אבל הודעתי שאני אשאר כאן. אחרי כן יעץ לי להיות כרוך אחרי ר' מיכאל הנוועלי: 'ממנו תוכל ללמוד הרבה בחסידות להלכה ולמעשה'.

...חמישה חודשים בדיוק ישבתי בליבאוויטש. הרביתי ללמוד חסידות. ראשית-כל, שמעתי בהקשבה רבה את מאמרי החסידות של הרבי. הם עניינו אותי משום שעל ידיהם ניסיתי לצייר לעצמי גם את דמותו של הרבי. וגם לחזור אל עצם מהותה של השפעת הרבי ואל טיבה. הייתי מהרהר בדבריו ומשתדל להגיע עד ה'חידוש' האישי שבהם. והייתי משוחח על כך שיחות-רמזים עם ר' מיכאל הנוועלי שהקדיש לי תשומת לב מרובה, והיה באמת מורי ורבי בחסידות. הוא היה יהודי בעל עיניים טרוטות ודומעות, זקן שיבה צהוב מהטבק, חוששני שמעולם לא עבר עליו מסרק; קוויפניו מחוטבים נאה וראשו נטוי תמיד לצד. התיידדתי אתו. הוא ומיכאל דבורקין היו האנשים הקרובים לי. גם הוא היה תחילה חסיד קופוסט, ולא מזמן החל לנסוע

לרבי מליובאוויטש. על מידת הידידות שבינינו, יש לדון מן הדברים הללו:

בי"ט כסלו היתה באולם הישיבה בחצרו של הרבי 'הילולא וחינגא': שירה וריקודים "והשתיה כדת". באמצע - הבחור נטע. בחור זה קולו נעים וערב, ובכל שבת בין מנחה למעריב, היה מנצח על השירה בבית מדרשו של הרבי, ואני הייתי נוהג לשבת בפניה, להקשיב, ולהקשיב. ר' מיכאל היה תמיד מוצא אותי ויושב על ידי, שותק ונהנה, נהנה ומזרז את החבורה בקריאותיו! - גם עכשיו אני יושב בריחוק מקום על אחד הספסלים ומקשיב לשירה ולהילולא.

והנה ר' מיכאל מתיישב על ידי, טופח על כתפי ואומר לי בלחישה: 'אני יודע על מה אתה מהרהר! אני יודע על מה אתה מהרהר! אתה יושב ומהרהר אחרי מידותיו של הרבי! בי"ט כסלו אתה יושב ומהרהר! הגד נא, כיצד יכול הוא להיות רבי, אם אתה מהרהר אחרי הרבי בי"ט כסלו! הלא נאמר: 'ועשה לך רב' - כיצד יכול הוא להיות רב אם אתה אינך מקבל אותו, אינך עושה אותו! אה!

אין לך כוח עשייה - הנה אספר לך, כיצד נסעתי בפעם הראשונה ל'צמח צדק'. הדבר היה לפני פסח, בשנת תרכ"ה; הקרח כבר נשבר מקצתו, לא היה אפשר לנסוע במזחלה על פני הדנייפר, ואני ידעתי שאני מוכרח לנסוע לרבי! הוא חולה, ומי יודע? - ובכן, הלכתי על פני הנהר, הקרח נשבר פעם, פעמיים ושלוש! טבלתי אחת, פעמיים ושלוש: ובאתי. כשנוסעים כך לרבי - הרבי הוא אחר לגמרי! 'ועשה לך רב! אה, חבל שנוולדת במאוחר... בזמני היית יכול להיות חסיד טוב! אפילו טוב מאד!

זמן מועט אחרי י"ט כסלו, שוחחתי עם ר' מיכאל ארוכות על 'הרבי'. שיחה ביחידות וברמז. לכאורה שוחחנו על מידת הצדיק ועל המדרגות של הצדיק בכלל. אבל שנינו ידענו יפה על מה ועל מי אנחנו מדברים. הסברתי את דעתי, כי עיקרי המידות של כל צדיק הן: אמונה, בטחון ותמימות. ראשית כל 'צדיק באמונתו יחיה' - הכוח החיוני של כל צדיק הוא באמונתו, באמונתו בעצמו, באמונתו בשליחותו. היא באה לידי ביטוי בחיוניות שבקולו. בסגנון דיבורו - אין אלו דברים שבטבע. הרבי מכין את עצמו, את לבו ואת נפשו לאמונה, ותוך כדי הכנה זו הוא 'מכשיר' את הכלים, הוא מכין את לבו לראות בכל דבר גילויי ההשגחה העליונה.

כוח האמונה שבו, משמש היסוד למידת הביטחון שלו בכלל, ולבטחוננו בזכותו להנהיג את הדור בפרט. הניגון שהצדיק אומר בו את החסידות - הוא ניגון מיוחד. לא ניגון של תורה, לא ניגון של תפילה, אלא ניגון שיש בו קול 'נגיד ומצוה'. קולו חזק, הולך וחזק. התוקף הפנימי שבקולו, יסודו בהרגשה הפנימית, כי דבריו דברי אלקים חיים. ואם הקב"ה האיר את עיניו בתורה, הרי הדבר בבחינת גילוי. ואין הגילוי לעצמו

בלבד, אלא לכל הדור כולו. העולם זקוק לו, ואינו יכול להתקיים בלעדיו, ומכאן קולו של הדיבור שנשמע מתוכו: אמונה, ביטחון ותמימות. "תמים תהיה עם ה' אלקיך!" אין הרבי מחשיב את לימוד החסידות, ופחות מזה את ידיעת החסידות! העיקר שהחסידות תהיה כוח בנפש האדם, בנשמת היהודי! העיקר שהלימוד תהיה בו בחינת עשייה, שיהא עושה אותך לאדם אחר! וכל הטעמה, כל הגבהת הקול שבדברי הרבי וכל הנמכת הקול שבהם, מכוונת לעשייה זו. דברי הרבי צריכים להיות בבחינת 'דְּבָרִים לדור'.

ר' מיכאל שמע ככוונה, הקשיב וחיך: 'הצדיק שלך, אמר, הוא רבי פולני! - א פוילישער רבי, א שטיק בראסליווער! (חתיכה של בראסלאב)... אתה צריך ללמוד חסידות ולהבין אותה! גדול תלמוד המביא לידי מעשה! - והוא מצמץ בשיניו וצחק בקול רם. והוסיף: 'אתה יודע, המסוכן ביותר, שיש בדבריך קצת אמת. קצת תפיסה. אבל רק קצת. וזה לא מספיק. נו, איזו מידה מן השלוש היא העיקרית אצל הרבי? - תמימות! תמימות בבחינת הכנסת האדם ראשו ורובו, רובו ככולו - לעניין העשייה!' - "נו, נו! גם בזה יש קצת ראייה!" (נו, נו, דאס איז אויך א ביסל א קוק!). השיחה הזאת חיזקה את הקשר שביני ובין ר' מיכאל; חיזקה בהרבה.

בין הבחורים, התבלט בחור מגושם במראהו ועדין בהליכותיו, היה מתמיד ולומד בהתלהבות מצודדת לב. צחוקו היה נלבב ומקסים, ככל צליל של צחוקו היה טוב לב וטוהר נפשי. חיבתיו ביותר. הסיבותי את תשומת לבו של מיכאל דבורקין על הבחור. דבורקין התלהב: 'הרי זה צחוק של צדיק גדול' - שמו של הבחור היה שמואל ברנר. שאלתיו: היש לך שייכות לסופר יוסף חיים ברנר? - זהו אחי! האם אתה מכיר אותו? - לא. קראתי את קובץ סיפוריו 'מעמק עכור', סופר גדול! - אפיקורס! אל תדבר אתי עליו! - התיידדתי מאוד עם שמואל ברנר - הוא היה מדי פעם בפעם 'בוחן' את בקיאותי והתעניין ב'ירושלמי' שלמדתי, והיה עורך השוואות בין הבבלי והירושלמי.

לימים, חלה שמואל ברנר. בבוקר באמצע התפילה, ראינוהו שהוא רועד כולו. קראתי למיכאל דבורקין. התברר שהוא חולה במחלת הטיפוס, והוא חולה מאד. מיכאל דבורקין שכר בכספו חדר מיוחד בשביל החולה, וטיפל בו בעצמו כחודשיים רצופים והציל את חייו. מיכאל אמר לי: 'אולי היתה זו אחת המטרות של השליחות שלי לליובאוויטש'? אחרי זה חלה בטיפוס, מונישזון הצעיר מפטרבורג. מחצר הרבי לחצו על מיכאל דבורקין שיטפל גם בו. כל זמן שברנר היה חולה, דחה מיכאל דבורקין בתוקף דרישה זו, ואף התמרמר עליה. אך כאשר שמואל ברנר קם ממשכבו הוא נרתע,

ולמרות רצונו טיפל בו במונישזון, ורק לפני רטן וגילה את מורת רוחו ורוגזו על כך. 'קיבלתי, אמר, מפני שזה גם כן שייך ל'עשה לך רב'. זה לא קל'...

שמתי לב לבחור אחד שנראה לי שונה משאר הבחורים: היה לבוש בדרך שונה קצת משאר הבחורים: הקפיד על חיצוניותו, שהיתה כמעט דומה לזו של בחור טעלזאי: נראה כבן עשרים, רק חתימת זקן, פניו דלים, תנועותיו מהירות, אינו מדבר כמעט עם איש, ורוב הזמן צועד בצד האולם שעל יד שולחנו. שמו 'ישראל מפולוצק'. לימים התקרב אלי. שם משפחתו היה ברלין (נתפרסם אחרייכן כאחד מעורכי האנציקלופדיה היהודית-הרוסית ופירסם ברוסית את הספר 'גורל העם היהודי על אדמת רוסיה', שהופיע כחלק מ'תולדות היהודים ברוסיה' בכרך שני בהוצאת Mip), והוא קרובו של ישעיה ברלין מריגא, מיליונר וחסיד, שקבע סכום כסף ללימודיו, בתנאי שיבלה זמן מסוים בליובאוויטש.

על ידיו הכרתי את לנדא, יהודי כבן ארבעים, אשר מצחו הרם, פניו המעניינים, מבטו המרוכז, תנועותיו העצבניות ושתיקתו הגמורה, עוררו בי סקרנות כמעט מראשית בואי לליובאוויטש.

הוא סיפר לי, כי לנדא זה היה פקידו של שמואל גורארי' מקרמנצ'וג, אחד מעמודי התווך של ליובאוויטש, עשיר מופלג וקבלן, וספק בבנייני מסילות הברזל ברוסיה. לנדא זה ידע יותר מדאי על עסקיו של גורארי' ועל יחסיו עם הפקידות של מיניסטריון התחבורה, שלא תמיד היו לתועלת המדינה. שמואל גורארי' החליט לפטרו. אבל לנדא איים עליו שימסור לרשות ניירות ותעודות שיש בכוחם לא רק לערער את עמדתו של גורארי' בממשלה, אלא אף להביאו לספסל הנאשמים.

לנדא היה מוכן למסור לגורארי' את התעודות, אבל דרש פיצויים מרובים (כעשרים וחמישה אלף רובל). שניהם היו חסידי ליובאוויטש, ושניהם הסכימו על הרבי שיהיה בורר יחיד ביניהם. אצלו גם השליש לנדא את הניירות. הם לא התפשרו, והרבי לא הסכים להחזיר ללנדא את התעודות, לפי שיש בכך משום סיוע למסור יהודי לערכאות, וזה אסור על פי הדין.

באחד הלילות נפגשנו - 'במקרה' - ישראל ברלין, לנדא ואני. - לנדא הסביר את ענייניו רק ברמז, כעניין של הלכה. לנדא רצה לשמוע את דעתי בשאלה כגון זו, מכיוון שאמרנו לו כי אני 'מוסמך' לרבנות, וכוחי רב ב'חושן משפט', ואני בקי ב'ראשונים'. והוא מעוניין להרצות לפני איזה עניין ולשמוע ממני את הצד ההלכתי, אם אין ב'שאלות' ו'תשובות' של הראשונים נידון מעין זה. וסיפר לי - בלי להזכיר שמות - את העניין בפרוטרוט.

הפסקתיו - מה עניין זה ל'שאלות ותשובות'? - הלא זה דין מפורש ברמב"ם, הלכות חובל ומזיק פרק ח, הלכות ט"י, שבהן נפסקה הלכה: 'אם אמר: הריני מוסר פלוני בגופו ובממונו ואפילו ממון קל, התיר עצמו למיתה ומתירין לו ואומרין לו אל תמסור, ואם העיז פניו ואמר: לא כי אלא אמסרנו, מצוה להרגו וכל הקודם להרגו - זכה!' - 'אני רואה, שאתה באמת בחזר בקי ברמב"ם כמו שאמרו; אבל אינך יודע את ה'שולחן ערוך' של הרבי הזקן. אני בקי גם בו. תעיין בהלכות נזקי ממון, סעיף ז', 'ותמצא בפירוש שהרבי פסק: 'מי שאי אפשר להציל ממנו אלא אם כן ימסרוהו, מצוה על כל אדם למסרו לערכאות שיקחו ממונו'. ואני יודע שיש ב'ראשונים' על עניינים כיוצא בזה, וזאת שאלתי. ואתה אל תתלהב כל כך'... וצחק. הבינותי. כל עניינה של השיחה לא היה מכוון אלא כדי לתת פרסום לכך, שהוא נוהג לפי ה'שולחן ערוך' של הרבי, שהוא, אגב, ציטטו לא לגמרי נכון.

הדבר לא נעם לי ביותר. שום איש כמעט לא דיבר עם לנדא. ואף ישראל ברלין לא ראיתיו מתחבר עם מישהו. שניהם היו כמעט 'מחוץ למחנה' - ופתאום צורפתי אליהם. השתמטתי מכל פגישה נוספת עמהם, והתרחקתי מהם, אף כי הדברים עניינו אותי מאד.

...בישיבה היה 'תמחוי', וכל התלמידים ורבים מן 'היושבים' - ביניהם גם אני - קיבלו שם ארוחת צהרים. אחרי חנוכה, לערך, הרשיתי לעצמי לומר הלצה בעניין 'מעשי הקונדס של המלאך הממונה על הפרנסה, דמתקריא דיוקורנוסא', ש'מערבב את היוצרות'; הלחם שהוא נותן אינו אפוי, ותפוחי האדמה צלויים וחרוכים, והבשר הוא בגדר 'בשר שנתעלם מן העין', או שהוא ב'דרגת הפיכתו מיש לאין' וכיוצא בזה. בעצם לא היה בהלצה זו דבר יוצא מן הכלל. זו היתה שיחה של כמה מן המסובים, ורבים היו המתלוצצים. אבל ראיתי תיכף שרק אחדים מן התלמידים וה'יושבים' צחקו לדברי, ורובם התרעמו.

...אף ר' מיכאל הנעוועלי נזף בי חמורות על ההתלוצצות שלי. 'האינך יודע את מאמרו של הבראסלאבי: כל המתלוצץ, מזונותיו מתמעטין? - הרי אתה הצצת במאמריו!' - לא, אמרתי, אבל חשבתי, כי מי שמזונותיו מתמעטין, מותר לו להתלוצץ... תשובתי לא הניחה את דעתו של ר' מיכאל. הוא הביט אלי, ואמר: 'היזהר, היזהר - אל תהיה גדלן'!

לימודי בחסידות, עלו יפה בידי. קבעתי עתים מיוחדות ללימוד חסידות עם ר' מיכאל. שמעתי שיעורים מפי ר' שמואל גרונם, ובמקצת מן המקצת אף מפי ר' שמואל בצלאל. דבר זה היה צריך השתדלות מיוחדת, ולא עלה בנקל! - למדתי לא רק ברוב

ספרי האדמו"ר הזקן - 'תניא', 'לקוטי תורה' ו'תורה אור' - למדתי ב'ביאורי הזוהר' של האדמו"ר האמצעי, וכמה מן ה'מצוות' של ה'צמח צדק' (מכתב־יד), ור' מיכאל הרבה 'להשפיע' עלי תורה בעל־פה, ונהג אתי בנדיבות של חסד בכל שיחותיו...